

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

УДК 351.85 (477.63):94 (477).08

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГІМНАЗІЯ В УМОВАХ КОНТРРЕФОРМИ 1871 р.

Проаналізовано реорганізацію Катеринославської гімназії за Статутом 1871 р., дано характеристику основних напрямів реформи, запроваджені Д. А. Толстим.

Ключові слова: гімназія, контрреформа, Статут 1871 р.

Проанализирована реорганизация Екатеринославской гимназии в соответствии с Уставом 1871 р., дана характеристика основных направлений реформы, введенной Д. А. Толстым.

Ключевые слова: гимназия, контрреформа, Устав 1871 г.

Analyzed thereorganization of the Ekaterinoslav gymnasium in accordance with the Charter of 1871., Given the characteristics of the main directions of reforms introduced by D. A. Tolstoi.

Key words: a gymnasium, a counter-reform, the Charter of 1871.

Протягом досить короткого часу (кінець 40-х – початок 70-х рр. XIX ст.) програми гімназій в Російській імперії тричі зазнавали серйозних змін. Відповідно змінювалися й підходи до організації навчального процесу в Катеринославській гімназії. Проте, на жаль, в літературі цей процес висвітлений недостатньо, особливо щодо реорганізації цього закладу за Статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. Дана проблематика в загальному контексті розглядається фактично лише в працях Г. В. Донцова та Ф. В. Локтя, присвячених історії гімназії [1, 2]. Метою даної статті є аналіз діяльності Катеринославської гімназії в умовах контрреформи 1871 р.

© С. Л. Прокопенко, 2011

Статут гімназій і прогімназій від 19 листопада 1864 р. був досить прогресивним і відповідав потребам модернізації країни. Статутом, як відомо, запроваджувалося два типи гімназій – класичні та реальні, причому класичні гімназії передбачалися з вивченням: а) двох давніх мов; б) тільки латинської. За рішенням педагогічної ради Катеринославської гімназії від 28 січня 1865 р. вона була перетворена на класичну гімназію тільки з латинською мовою. Проте новий міністр народної освіти граф Д. А. Толстой, який за сумісництвом обіймав посаду обер-прокурора Св. Синоду, належав до консервативного табору і вважав, що освітні реформи 60-х рр. надто ліберальні і загрожують підривом самих основ існуючого ладу. Тому головним завданням своєї діяльності на посаді міністра він вважав усунення будь-якого впливу ідей 60-х рр. на систему освіти. Наслідком стало проведення контрреформ освіти. Під час першого циклу реформ у 1871 р. був затверджений новий статут гімназій і прогімназій, у 1872 р. – статут реальних училищ, а в 1874 р. – нове положення про початкові народні училища. Реформа середньої освіти повинна була, з одного боку, відволікти від гімназій небажані елементи, а з іншого – перетворити гімназію на бар'єр, який би перешкодив різночинцям доступу до вищої школи. Одночасно передбачалося усунення й інших небажаних нововведень 60-х рр.: розширення громадської ініціативи у справі освіти, колегіальних форм управління навчальним процесом через педагогічні ради тощо [4, с.32, 105, 106, 109; 11, с.152].

В основу реорганізації середньої школи урядом було покладено реалізацію чотирьох тенденцій: по-перше, безумовне переважання класичного типу школи; по-друге, точна регламентація навчальних планів і програм; по-третє, встановлення тісного зв'язку між освітньою та виховною функціями школи; по-четверте, висування на перший план апробованої шкільною політикою попереднього царювання ідеї про підготовчу, а не загальноосвітню роль школи. Уряд мав на увазі задоволення не потреб суспільства в широкій загальній освіті, але насамперед своєї власної потреби в підготовці чиновництва. Це робило класичну гімназію своєрідним спеціальним навчальним закладом.

27 лютого 1871 р. Д. А. Толстой вніс до Державної ради подання про зміни й доповнення до Статуту гімназій і прогімназій 1864 р., а також проект статуту реальних училищ. Необхідність нової реформи він мотивував тим, що реформи 1849–1851 рр., які підірвали значення класичних гімназій, відхилили школу з правильного шляху. Саме в цьому полягала одна з найважливіших причин захоплення юнацтва матеріалізмом і нігілізмом, тому питання про давні мови, як основу всієї подальшої наукової освіти, та будь-який інший спосіб навчання, є питанням між моральним і матеріалістичним напрямом

навчання і виховання, а отже, й розвитку всього суспільства. Статут 1864 р., зазначав Д. А. Толстой, став значним кроком до відновлення класичної освіти, однак заснування реальних гімназій стоїть в одній площині зі «згубними заходами 1849–1851 років» [9, с. 326].

Після тривалих суперечок у комісіях і Державній раді Олександр II 30 липня 1871 р. затвердив новий «Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», причому зробив це всупереч більшості членів Державної ради (29 проти 18). Статут узаконував класичну гімназію як основний тип середнього навчального закладу з восьмирічним терміном навчання. Основна кількість годин відводилась на давні мови (понад 41 % навчального часу) «як найдовершеніші», які вважалися «чудовим засобом для розвитку розумових здібностей», а також на математику, потім – на російську мову з церковнослов'янською. Менше часу відводилось на літературу, історію, географію, фізику. Хімія не викладалася зовсім і в навчальний план як необов'язковий предмет включалося «коротке природознавство». Лише у липні 1890 р. Міністерство народної освіти видало нові навчальні плани, за якими було зменшено число уроків зі стародавніх мов на 10 годин, на 2 – з математики, на 8 годин збільшено число уроків на Закон Божий, на 1 – з історії і на 1 годину – з фізики [2, с. 227; 4, с. 113; 11, с. 304, 305].

Статут 1871 р. збільшував адміністративну владу директорів гімназій, визначаючи їх як «начальників» гімназій, і відповідно скорочував права педагогічних рад. Як зазначалося, виховання й навчання в гімназії ставали взаємопов'язаними. Для посилення нагляду за напрямом виховання учнів у 1872 р. відповідно до § 55 Статуту був введений інститут класних наставників. Класні наставники призначалися директором з числа вчителів, які мали найбільшу кількість уроків у тому чи іншому класі, і затверджувалися попечителем навчального округу. Директор та інспектор (тобто завуч) гімназії обов'язково мали викладати предмети і також наділялися повноваженнями наставників: директор обирав клас самостійно, а інспектору він сам визначав клас. Класні наставники, крім директора та інспектора, отримували за це відповідну доплату до жалувannya

На допомогу класним наставникам, особливо для нагляду за учнями в той час, коли вони були зайняті уроками, а також для відвідування учнів на дому, переважно тих, які мешкали на квартирах, у гімназії запроваджувались посади двох помічників класних керівників. Отже, виховання в гімназії здійснювалося через класних керівників. Пізніше циркуляром Міністерства народної освіти від 26 липня 1884 р. на них покладалися обов'язки «... стежити за успіхами, читанням і моральністю учнів, закріплювати в них морально-християнські переконання, допомагати батькам у цій нелегкій справі...» [3, с. 19; 12, с. 17].

Класний наставник контролював відвідування учнями уроків, своєчасність їх приходу до класу, приділяючи особливу увагу невстигаючим учням. У процесі виховання класні наставники використовували різноманітні засоби виховання, як позитивного, так і негативного плану. За проступки учень ніс покарання відповідно до «Правил про покарання» (1874 р.). Зокрема, застосовувалися покарання як словом, так і ділом: «закриття у карцер від 1 до 4 годин з призначенням письмової роботи, малювання і креслення географічної карти або, з метою посилення покарання – без усякої роботи». Негативні вчинки учнів заносилися у щоденник, який слугував матеріалом для характеристики поведінки учнів. Проступки записувалися у класний журнал, а про серйозніші доповідалося на педагогічних радах гімназії. Моральність учнів оцінювалася балами за поведінку, які виставляла педагогічна рада окремо за кожну чверть [3, с. 19].

Поведінка учнів регламентувалася «Правилами для учнів гімназій і прогімназій» (1874 р.). У розділі «Спосіб життя учнів» визначалося, коли вони мають лягати спати (о 10-й вечора) та вставати (о 6-й ранку), готувати уроки, предписувалося уникати в навчальні дні розваг і веселощів, особливо у вечірні години. Правилами суворо заборонялося також «... відвідувати маскаради, клуби, шинки, кав'ярні, кондитерські, більярдні та інші подібні заклади та різного роду публічні і для розваги місця, відвідування яких буде визнано небезпечним і непристойним» [7, с. 50, 51].

У 1880 р. Д. А. Толстой видав наказ про те, щоб директори гімназій подавали до університетів відомості про вихованців, які бажають до них вступати. Ці відомості мали характеризувати випускників як щодо здібностей у навчанні, так і моральних якостей, поведінки у позаурочний час. Метою такого заходу було запобігання вступу до університету «недостойних» студентів. У 1887 р. Міністерство видало повторне розпорядження про виконання даної постанови, запропонувавши «... начальствам гімназій повідомляти ґрунтовні свідчення про напрям думок молодих людей, їх схильності, умови матеріального побуту і середовища, до якого належать їх батьки» [3, с. 31].

На початку 1873 р. по гімназіях були розіслані нові правила про випробування: вступні (з метою прийому до підготовчого та інших класів), перехідні (при переході до наступного класу) і випускні (закінчення повного курсу навчання). Іспити були письмові й усні, але письмовим надавалася перевага. Для вступу до підготовчого класу необхідно було знати початкові молитви, вміти читати й рахувати до 1 000, виконувати арифметичні дії віднімання та додавання. Для вступу до 1-го класу умови ускладнювалися: необхідно було знати головні ранкові й вечірні молитви та найважливіші події Священної історії, вміти швидко й усвідомлено читати російською мовою, переказу-

вати прочитані короткі оповідання й відповідати на запитання, прочитати напам'ять вірш, писати диктанти, читати церковнослов'янською мовою, знати чотири дії математики, вміти розв'язувати прості задачі. Якщо до гімназії вступав не християнин, його звільняли від складання релігійних дисциплін [3, с. 28,29; 12, с. 44].

Із введенням нового статуту заняття починалися о 9-й годині і закінчувалися о 14³⁰. Щодня було по 5 уроків (кожен по 55 хвилин) з перервами по 5–10 хвилин та 30-хвилинною великою перервою на обід після 3-го уроку. Навчальний рік поділявся на чотири чверті. У кінці кожної з них вчителі подавали директорові гімназії відомість успішності учнів з кожного предмета, причому виставлялися три оцінки: за успіхи учня у вивченні предмета, за увагу і за старанність. Перехідні іспити проводилися у всіх класах гімназії, крім 1-го та 2-го. Вони мали відповідати планам Міністерства народної освіти, затвердженим педагогічною радою. Загальна оцінка з предмета (письмовий і усний іспити) виставлялася педагогічною радою [2, с. 225].

Учням, які бажали продовжувати навчання в університеті або мати пільги при вступі на державну службу, потрібно було отримати атестат про закінчення гімназії. Для проведення випускних іспитів створювалася комісія на чолі з директором гімназії. До цих іспитів не допускалися учні, які упродовж навчання у 8-му класі виявили «значний ступінь моральної незрілості», а також ті, хто мав одну незадовільну оцінку з предмета за рік. Учні 8-го класу складали іспити із Закону Божого, мов – російської, латинської, грецької, з математики, історії. Зі стародавніх мов і математики іспити були письмові та усні, з російської – тільки письмовий. Письмові іспити були такі: твір з російської мови, переклад з російської на стародавні мови, чотири завдання – з арифметики, алгебри, геометрії та тригонометрії. Регламент на письмові іспити передбачав: твір – 5 годин, переклад – 4 години, математика – 5 годин. Письмові іспити тривали тиждень. Потім тиждень тривали усні іспити (кожного дня по іспиту) – Закон Божий, російська, латинська, грецька мови, одна з нових мов, математика та історія з географією [3, с. 29, 30; 6, с. 129, 130].

При випуску учні за особливі заслуги нагороджувалися медалями: ті, що були атестовані на п'ятірку з двох стародавніх мов і математики та отримали в середньому з усіх предметів більше 4,5 бала, – золотою медаллю, а атестовані на п'ятірку з двох головних предметів при середній оцінці більше 4 балів – срібною. Ще однією умовою отримання медалі була відмінна поведінка. Медалісти при вступі на державну службу відразу отримували перший «класний» чин – чотирнадцятий [2, с. 230, 231].

Нова система створювала непомірні труднощі для учнів, особливо у перший час, коли різко скоротилася кількість випускників гімна-

зій. У 1871 р., наприклад, у 15 гімназіях Одеського навчального округу жоден з вихованців не закінчив гімназію. У Катеринославській гімназії ситуація була кращою – її закінчило 7 учнів, у 1872 р. – 10, у 1873 р. – 2, у 1874 р. – 6. До речі, 1874 р. взагалі видався найгіршим щодо успішності учнів: відсоток встигаючих становив 56,4 %. А в середньому протягом 70 – 90-х рр. у наступні класи щорічно переходило і закінчувало гімназичний курс 78,5 %. Найбільше невстигаючих, особливо в 1884 і 1885 рр., було з російської мови та математики, а також з латинської мови та географії з історією, Відраховані головним чином були учнями нижчих класів [2, с. 269; 10, с. 315].

На відміну від попереднього періоду, який позначився невпинним зростанням загальної кількості учнів (в цілому на 50 %), у 70–90-х рр. XIX ст. картина була дещо іншою: якщо у 1871 р. в гімназії навчалось 400 учнів, то у 1872 р. – 384, у 1873 р. – 452, у 1874 р. – 402, у 1875 р. – 440, у 1876 р. – 395, в 1877 р. – 397, 1882 р. – 458 і 1883 р. – 502 особи, а пік прийшовся на наступний навчальний рік – 511 учнів. Але до 1894 р. кількість учнів знизилася майже удвічі – до 258 учнів і лише з 1900 р. знову почала помітно зростати. Водночас постійно збільшувалася плата за навчання. Якщо в 1864 р. вона становила 15 крб, то з 1871 р. – 30 крб, а з 1881 р. – 50 крб для учнів старших класів, 40 крб для молодших класів і 30 крб для підготовчого. З першого січня 1887 р. плата була підвищена: у підготовчому класі до 34 крб, а в усіх інших – до 56 крб. Наступне підвищення відбулося в 1889 р. – до 60 крб в усіх класах [1, с. 53; 2, с. 263–266, 308].

У цілому можна зробити висновок, що в ході контрреформи середньої школи 1871 р. відбувся розрив між бажаним і дійсним. Незадоволення суспільства класичною системою освіти (на певних етапах) було дуже сильним, тому кінець XIX ст. позначився спробами реформування середньої освіти. Починаючи з Н. П. Боголепова майже кожний новий міністр народної освіти створював комісії з підготовки проектів реформування середньої освіти [5, с. 16].

Бібліографічні посилання

1. Донцов Г. В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–82 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
2. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
3. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні / А. В. Лопухівська. – К., 1994.
4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.
5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX–начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Табиева. – М., 1991.

6. Положение об экзаменах // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 129–134.

7. Правила для учеников гимназий и прогимназий // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 45–54.

8. Правила поступления учащихся в гимназию // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 42–45.

9. *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.

10. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Смирнов В. З.* Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. / В. З. Смирнов. – М., 1954.

12. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 6–40.

Надійшла до редколегії 08.10.2011

УДК 377.3 (001)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки і управління

**ДРУГА Й ТРЕТЯ ШКОЛИ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО
ТОВАРИСТВА ДЛЯ РОБІТНИКІВ: ВИНИКНЕННЯ,
ДІЯЛЬНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ**

Досліджено історію відкриття, становлення та функціонування другої та третьої шкіл для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Виявлено нові, раніше невідомі факти щодо діяльності цих шкіл, підбору викладачів та формування програм викладання. З'ясовано їх значення в справі поширення загальної та професійної освіти й розповсюдження грамотності серед робітників м. Харкова.

Ключові слова: Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), освітня діяльність, школа, Положення про школу, навчальні програми, слухачі школи, контингент, робітники.

Исследована история открытия, становления и функционирования второй и третьей школ для рабочих Харьковского отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Выявлены новые,